

ДІЯЛЬНІСТЬ ЄВРОКЛУБУ ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОГО НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ ЯК ОДНІЄЇ З ФОРМ ДИТЯЧОГО ГРОМАДСЬКОГО ОБ'ЄДНАННЯ

У статті висвітлено діяльність євроклубу загальноосвітнього навчального закладу як однієї з форм дитячого громадського об'єднання. Євроклуб загальноосвітнього навчального закладу розглянуто як вид дитячого громадського об'єднання, діяльність якого ґрунтується на принципах добровільності та особистісної орієнтації, здійснюється у навчальний та позанавчальний час з метою самореалізації особистості, формування активної життєвої позиції, культури міжнаціонального спілкування та залучення до практичної участі в європейських ініціативах. Здійснено порівняльний аналіз діяльності шкільних євроклубів та клубів інтернаціональної дружби. Виявлено особливості шкільних євроклубів, які полягають у навчанні старшокласників толерантному ставленню до іншої поведінки, іншого мислення, інших поглядів, іншого вибору життєвого шляху; придбанні практичного досвіду спілкування з однолітками європейських країн; використанні переважно інтерактивних форм роботи (квестів, тренінгів, проєктів, акцій, рольових ігор). Серед специфічних рис клубів інтернаціональної дружби виокремлено ідеологізованість, політизацію, регламентованість та обмеження самостійності старшокласників. З'ясовано, що спільним у роботі клубів було виховання почуття дружби, взаєморозуміння, взаємодопомоги, співробітництва, творчості, шанобливого ставлення до людей різних національностей.

Ключові слова: дитяче громадське об'єднання, діяльність, євроклуб, загальноосвітній навчальний заклад, клуб інтернаціональної дружби.

Подчерняева Н. Д. Деятельность евроклуба общеобразовательного учебного заведения как одной из форм детского общественного объединения. В статье отражена деятельность евроклуба общеобразовательного учебного заведения как одной из форм детского общественного объединения. Евроклуб общеобразовательного учебного заведения рассмотрен как вид детского общественного объединения, деятельность которого основывается на принципах добровольности и личностной ориентации, осуществляется в учебное и внеучебное время с целью самореализации личности, формирования активной жизненной позиции, культуры межнационального общения и привлечения к практической участию

в европейских инициативах. Осуществлен сравнительный анализ деятельности школьных евроклубов и клубов интернациональной дружбы. Выявлены особенности школьных евроклубов, которые заключаются в обучении старшеклассников толерантному отношению к иному поведению, иному мышлению, иным взглядам, иному выбору жизненного пути; приобретении практического опыта общения со сверстниками европейских стран; использовании преимущественно интерактивных форм работы (квестов, тренингов, проектов, акций, ролевых игр). Среди специфических черт клубов интернациональной дружбы выделены идеологизация, политизация, регламентированность и ограничение самостоятельности старшеклассников. Выяснено, что общим в работе клубов было воспитание чувства дружбы, взаимопонимания, взаимопомощи, сотрудничества, творчества, уважительного отношения к людям разных национальностей.

Ключевые слова: детское общественное объединение, деятельность, евроклуб, общеобразовательное учебное заведение, клуб интернациональной дружбы.

Podcherniaieva N. D. The activity of the European club of a general educational institution as one of the forms of a children's public association. The article highlights the activity of the Euroclub of a comprehensive educational institution as one of the forms of children's public association. The Euroclub of a comprehensive educational institution is considered as a kind of children's public association, whose activities are based on the principles of voluntariness and personal orientation, is carried out during academic and extra-curricular time with the aim of self-realization of the personality, formation of an active lifestyle, culture of interethnic communication and involvement in practical participation in European initiatives. A comparative analysis of the activities of school Euroclubs and clubs of international friendship is conducted. The peculiarities of school Euroclubs are revealed, which consists in teaching high school students tolerant attitude to other behavior, other thinking, other views, and other elections of their way of life; Acquiring practical experience in communicating with peers from European countries; Use predominantly interactive forms of work (quests, trainings, projects, promotions, role-playing games). Among the specific features of the clubs of international friendship, ideological, politicization, regulation and limitation of the independence of senior pupils are distinguished. It is revealed that the clubs' common work was to cultivate a sense of friendship, mutual understanding, mutual assistance, cooperation, creativity, respectful attitude towards people of different nationalities.

Key words: children's public association, activity, Euroclub, general educational institution, club of international friendship.

Постановка проблеми в загальному вигляді. Одним із пріоритетних напрямів стратегічного розвитку України є інтеграція до Європейського

співтовариства. Завданням сучасної школи є сприяння розвитку демократичної культури, формуванню правових знань. Ідея діяльності євроклубів довела свою актуальність і життєздатність у різних країнах Європи. Через євроклуби відбувається пропагування загальноєвропейських демократичних цінностей, ознайомлення із способом життя і культурою населення інших країн Європи, формування вмінь представити власну культуру, країну, спосіб життя. Вивчення звичаїв і традицій народів Європи допоможе більш чітко позиціонувати власну традиційну і сучасну етнічну культуру.

Аналіз актуальних досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Діяльність дитячих громадських об'єднань вивчали науковці І. Ісаєва, В. Сластьоніна, Є. Шиянова, С. Максимюк, Т. Окушко, О. Пащенко, Н. Чиренко. Проблеми формування активної особистості в умовах радянської школи розглядали І. Верба, Л. Куц, О. Лях, З. Шнекендорф. Значний внесок у вивчення та висвітлення питань євроінтеграції зробили вітчизняні науковці П. Вербицька, С. Коберник, Н. Кузьміна, О. Овчарук, Ф. Степанов. Питання організації роботи євроклубів розглядали Н. Голосова, П. Кендзьор, А. Кирпа, Н. Маркус, Л. Паращич. Роль дитячих громадських організацій у формуванні навичок соціального лідерства розкрито О. Арутюнян, О. Пахомовою. Практичні поради щодо роботи євроклубу як різновиду дитячого громадського об'єднання надано в публікаціях Б. Бабаджаняна, Я. Боренько, В. Брущенко, Р. Димека, Ю. Лобурця, П. Кендзьора, Л. Паращенко, Х. Чушак.

У сучасних педагогічних дослідженнях накопичено певний науково-теоретичний та практичний досвід щодо створення та функціонування євроклубів. Проте проблема діяльності євроклубу загальноосвітнього навчального закладу як однієї з форм дитячого громадського об'єднання вивчена недостатньо.

Мета статті – розкрити значення діяльності євроклубів як однієї з форм дитячого громадського об'єднання для активного включення старшокласників у світовий інформаційний та освітній простір.

Виклад основного матеріалу дослідження. Вивчення науково-педагогічних матеріалів та довідкової літератури свідчить про те, що шкільні клуби – одна з ефективних форм організації дозвілля учнів, яка сприяє їхньому всебічному розвитку; організація самодіяльна і добровільна, на чолі якої стоїть рада (правління), що обирається на загальних зборах [1, с. 166]. На відміну від гуртків, шкільні клуби можуть охоплювати різноманітні види діяльності всіх учнів школи і в більш масовому масштабі виявляти і розвивати їхні нахили і здібності [10, с. 166].

Різновидом дитячих та молодіжних громадських об'єднань є євроклуби, що мають багатoproфільний характер, можуть існувати як самостійно, так і у загальноосвітньому навчальному закладі.

П. Кендзьор [3] наголошує на тому, що євроклуб об'єднує однодумців, підкреслюючи на рівноправних стосунках його членів. За визначенням Української мережі європейських клубів [11], євроклуби сприяють творчій реалізації її членів. А. Кирпа [6, с.46] підкреслює принцип добровільності участі школярів у дитячому громадському об'єднанні, а дослідники С. Луценко, А. Горон, О. Каленик [7] вважають євроклуб формою співпраці вчителів і учнів, яка охоплює різноманітні сфери. Але погляди науковців збігаються в тому, що євроклуби мають єдину сутність – зближення України та Європи, налагодження співпраці шляхом реалізації спільних гуманітарних проєктів.

Таким чином, будемо розглядати євроклуб загальноосвітнього навчального закладу як вид дитячого громадського об'єднання, діяльність якого ґрунтується на принципах добровільності та особистісної орієнтації, здійснюється у навчальний та позанавчальний час із метою самореалізації особистості, формування її активної життєвої позиції, культури

міжнаціонального спілкування та залучення до практичної участі в європейських ініціативах.

Створенню сучасних шкільних євроклубів (ШЄК) передували такі дитячі громадські об'єднання, як клуби інтернаціональної дружби (КІД), які існували практично при всіх навчальних закладах і палацах піонерів.

Зародження клубів інтернаціональної дружби сягає кінця 50-х років ХХ століття (після проведення в 1957 році у Москві VI Всесвітнього фестивалю молоді і студентів, коли з'явилася реальна можливість прямих контактів із молоддю з інших країн), а розвиток та розширення мережі клубів відбувалось у 60-х – на початку 80-х років ХХ століття; залучення дітей до міжнародної діяльності в умовах дитячого громадського об'єднання почалось у 90-х роках.

Аналіз науково-педагогічних джерел [3;5;6;10;11;12] свідчить про спільні риси діяльності клубів інтернаціональної дружби і шкільних євроклубів та їхні відмінності (табл.1).

Порівняльний аналіз діяльності клубів інтернаціональної дружби та шкільних євроклубів

Таблиця 1

Критерії	Клуби інтернаціональної дружби	Шкільні євроклуби
Мета діяльності	- спонукання учнів зі свідомою громадянською позицією до активних дій; - пропагування миру на Землі та зближення народів; - контакти з однолітками як в Радянському Союзі, так і за його межами.	- розширення знань про Європу, країни Європейського Союзу; - інформування про євроінтеграційні процеси та співпрацю України та Європейського Союзу; - сприяння вихованню європейської свідомості, пропагування спільних європейських цінностей; - налагодження співпраці української молоді з ровесниками з країн Європи; - створення сприятливих умов для самореалізації учнівської молоді; - вироблення нового стилю відносин, поведінки, мислення.
Завдання	- зміцнення дружби з однокласниками союзних республік і країн соціалістичної співдружності;	- вивчення історії, культури, звичаїв та традицій як країн Європейського Союзу, так і України як невід'ємної частини європейської цивілізації;

	<ul style="list-style-type: none"> - активна участь в акціях та кампаніях солідарності, дитячих фестивалях; - вивчення історії революційної боротьби за свободу народів та мир на Землі, ознайомлення з культурою, мистецтвом та літературою зарубіжних країн; - вивчення іноземних мов та листування з іноземними однолітками; - посильна робота в одній з секцій клубу інтернаціональної дружби (секції перекладачів, істориків-слідопитів, міжнародних подій та пам'ятних дат тощо). 	<ul style="list-style-type: none"> - встановлення зв'язків з молоддю країн Європи через програми молодіжних обмінів та листування, виконання спільних проектів; - удосконалення навичок самостійного здобування та критичного аналізу інформації; - організація різноманітних заходів з метою поширення інформації про Європейський Союз, європейську спільноту; - розвиток духу партнерського співробітництва та взаємодопомоги; - мотивація до вивчення іноземних мов.
Форми роботи	<ul style="list-style-type: none"> - шкільні вечори, фестивалі, присвячені дружбі народів і боротьбі за мир; - політінформації про міжнародні події, доповіді, лекції, бесіди; - перегляд і обговорення кінофільмів про життя дітей інших країн, читання літератури про життя народів СРСР і про життя трудящих зарубіжних країн; - прес-конференції; - листування з однолітками з союзних республік і країн соціалістичного співдружності; - проведення заочних подорожей республіками СРСР і соціалістичними країнами; - конкурси і вікторин з інтернаціональної тематики; - зустрічі з іноземцями і тими, хто побував за кордоном; - тижні, декади і місячники іноземної мови. 	<ul style="list-style-type: none"> - регулярні засідання членів євроклубів та обговорення актуальних питань, пов'язаних з відносинами між Європейським Союзом та Україною; - місцеві/регіональні/всеукраїнські молодіжні практичні семінари і конференції; - проведення виставок фотографій, малюнків, плакатів, конкурсів, випуск інформаційних матеріалів (стілгет, європейських куточків у класах і бібліотеках) на теми, пов'язані з Європою та Європейським Союзом; - організація тренінгових занять, рольових ігор, квестів, акцій, проектів; - літературні та мистецькі вечори, на яких учасники знайомляться із творчою спадщиною відомих європейських авторів; - інформаційні кампанії, спрямовані на місцеву громадськість (зустрічі, лекції, вистави, вікторини); - публікація та розповсюдження літератури на європейську тематику; - зв'язки з європейськими партнерами та молодіжні обміни; - конкурси (на кращий малюнок, наукове дослідження); - робота з молодшими членами (дітьми з початкової та середньої школи).
Принципи	<ul style="list-style-type: none"> - тісний зв'язок з життям; - системність; - послідовність; - урахування вікових та 	<ul style="list-style-type: none"> - загальна рівність; - взаємодопомога; - пізнавальна активність та творчість; - вертикальна ієрархія;

	індивідуальних особливостей учнів; - добровільність.	- особистісна орієнтація; - культурна доцільність.
Результат	- формування активної громадянської позиції; - усвідомлення рівності народів; - розуміння необхідності злагоди в багатокультурному соціумі.	- формування в молоді європейських цінностей; - залучення їх до активної діяльній практиці; - подорожування та знайомство з країнами Європейського Союзу; - сприяння розвитку і самореалізації; - пізнання і відкриття нових ідей; - набуття життєво необхідних компетенцій для життя у європейському співтоваристві; - перспективи на майбутнє.
Роль вихователя	керівна та спрямовуюча.	фасилітуюча та партнерська.

Клуби інтернаціональної дружби проводили заходи, які сприяли усвідомленню національної політики Батьківщини, ознайомленню із країнами соціалістичної співдружності, розкриттю сутності расової дискримінації. Серед найпоширеніших форм роботи у клубах була організація листування із однолітками з різних країн, яке мало на меті встановлення контактів та пошук друзів із дружніх держав, більш глибоке знайомство з політичним устроєм цих держав, їх культурою, традиціями та побутом, мовою, що розвивало світогляд та формувало життєві позиції. Натомість сучасні євроклуби активно залучаються до програм молодіжних обмінів, надаючи широкі можливості для подорожей учнів до країн Європи та безпосереднього ознайомлення з культурою, побутом та мовами.

Але необхідно зазначити, що виховання в радянський період було ідеологізованим, політизованим і регламентованим, що виявлялося у партійному керівництві клубами інтернаціональної дружби, у наданні кожному заходу класової ідейної спрямованості, у замовчуванні складнощів і проблем країни, у пропагуванні переваги соціалістичного ладу перед капіталістичним, у вихованні ненависті до ворогів робітничого класу, обмеження самостійності старшокласників.

Незважаючи на це, користуючись найрізноманітнішими засобами і методами позакласної роботи, клуби інтернаціональної дружби жили цікавим, змістовним життям. Активну участь у роботі КІДів брали не тільки члени клубу – вони залучали до участі у своїх заходах велику кількість учасників. Усе це свідчить про те, що КІДи були найбільш дієвою організаційною формою інтернаціонального виховання молоді.

Спільним у роботі клубів було виховування почуття дружби, взаєморозуміння, взаємодопомоги, співробітництва, творчості, шанобливого ставлення до людей різних національностей. Тому переосмислення позитивного досвіду роботи клубів інтернаціональної дружби стане у нагоді в роботі сучасних євроклубів загальноосвітніх навчальних закладів для виховання старшокласників у дусі толерантності, позитивного ставлення до диференційованого культурного середовища, культурної ідентифікації особистості, поваги до Батьківщини, незалежно від національної чи релігійної приналежності.

Зі зміною політичної ситуації, розпадом СРСР, створенням нових держав із числа колишніх радянських республік, клуби інтернаціональної дружби припинили своє існування. Наприкінці 1990-х – початку 2000-х років в окремих навчальних закладах спостерігається нова хвиля відродження подібних до клубів інтернаціональної дружби дитячих громадських об'єднань – шкільних європейських клубів.

У цей час постала проблема деполітизації української освіти, декомунізації української школи. Україна та інші посттоталітарні країни успадкували таку ситуацію, коли не було ні одного покоління, яке мало б практичний досвід демократії і яке могло передавати його від покоління до покоління. Виникла необхідність вчити дітей толерантному ставленню до іншої поведінки, іншого мислення, інших поглядів, іншого вибору життєвого шляху. Тому, на думку П. Полянського, європейські студії це, в першу чергу, спілкування. Спілкування людей з різними поглядами на різні речі [9].

Ідея створення шкільних європейських клубів належить Маргариті Белард – національному координатору програми «Європейський вимір в освіті» (Португалія, 1972 рік). У 1991 році шкільні європейські клуби були зареєстровані офіційно завдяки професору та декану політехнічного університету міста Ноттінгем Гордону Беллу [9]. У 1992 році такі клуби починають створюватися в Польщі, де на сьогодні їх нараховується вже близько двох тисяч. Перші українські євроклуби були засновані в 1995 році за прикладом подібних організацій в Європі. За даними блогу Євроклуби в Україні [2], станом на 2009 рік в Україні молодь у віці від 11 до 18 років об'єднана діяльністю у близько 1000 молодіжних Євроклубів, переважно шкільних.

Реальну підтримку розвитку євроклубів в Україні надавали Міжнародний фонд «Відродження», Польсько-Американсько-Українська Ініціатива про Співпрацю (ПАУСІ), Фонд ім. Стефана Баторія, Міністерство закордонних справ Польщі. Однак євроклуби в переважній більшості випадків залишалися наодинці зі своїми проблемами, відсутністю інформації, ресурсів, досвіду, підтримки тощо. Постійної мережевої діяльності євроклубів не було. Позитивним явищем останнього часу є поява мереж євроклубів у окремих областях, на підставі досвіду яких розвивається всеукраїнська мережа європейських клубів.

Згодом Представництво Європейської Комісії в Україні проголошує свою підтримку євроклубам в усій Європі як основному інформаційному каналу Єврокомісії, що спрямований на молодь. Міністерство освіти і науки України було зобов'язане з 2004 року сприяти створенню євроклубів при навчальних закладах згідно з Державною програмою інформування громадськості з питань європейської інтеграції на 2004-2007 роки (згодом було додано Держкомтелерадіо на підтримку «атлантичних клубів»).

Інформація про діяльність Євроклубів висвітлюється в Інтернет-виданнях, у періодичних виданнях регіонів України та зарубіжжя.

Майданчиком для спілкування євроклубівців слугує сайт «Євроклуби в Україні» (www.euroclubs.org.ua), де публікуються новини про діяльність євроклубів, відбувається обговорення ініціатив, здійснюється обмін досвідом тощо.

У своїй діяльності Євроклуби спираються на міжнародну та вітчизняну законодавчу базу, а саме, на нормативно-правові документи, які регулюють питання міжнаціонального виховання у країнах Європи та світу: Загальну декларацію прав людини, Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод, Конвенцію й Рекомендацію ЮНЕСКО про боротьбу з дискримінацією в сфері освіти, Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, Декларацію про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних і мовних меншин, Європейську хартію регіональних мов і мов меншин, Віденську декларацію (Рада Європи), Рамкову конвенцію Ради Європи про захист національних меншин, Декларацію принципів толерантності.

У наведених документах наголошується на ролі виховання у попередженні нетерпимості та розвитку демократичних цінностей. Ці документи покликані регулювати питання міжнаціонального виховання як основного компонента освіти у країнах Європи та світу і мають на меті проголошення права людини підтримувати свою самобутність засобами рідної мови; створення атмосфери толерантності та міжкультурного діалогу; регламентацію ефективних заходів для поглиблення взаємоповаги, взаєморозуміння та співробітництва між національними меншинами та країнами взагалі; спрямування освіти на збереження миру.

Євроклуби першими прорвали «залізну завісу» в Європу, зробивши це раніше ніж політичні лідери. Однак, результати досліджень та опитувань учасників євроклубів свідчать, що і на сьогодні існує велика кількість проблем у діяльності євроклубів України, зокрема недостатність знань та навичок, необхідних для інтенсифікації та підвищення якості власної роботи, низький

рівень обміну досвідом між євроклубами. Перспективою розвитку та зміцнення мережі євроклубів є необхідність в інформаційній єдності та узгодженості дій.

Висновки і перспективи подальшого розвитку. Отже, значення діяльності євроклубу загальноосвітнього навчального закладу для активного включення старшокласників у світовий інформаційний та освітній простір зумовлене тим, що вона ґрунтується не на примусі старшокласників до засвоєння певної навчальної інформації, а на принципах добровільності, свободи вибору, врахування інтересів, здібностей та прагнень особистості. Участь у роботі євроклубу загальноосвітнього навчального закладу надає старшокласнику можливості здійснювати вільний вибір напрямку, змісту, методів і форм власної діяльності, розширювати простір взаємодії зі світом, пізнати свою унікальність і самобутність, свої можливості, розвивати особистісно значущі якості, збагачувати свій досвід міжнаціонального спілкування.

Порушена проблема може розвиватися в подальших розробках, які можуть бути пов'язані з вивченням досвіду діяльності євроклубів з питань використання різних форм та методів роботи.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гончаренко С. У. Педагогічні дослідження: методологічні поради молодим науковцям / С. У. Гончаренко. – К. : Вінниця: ДОВ «Вінниця», 2008. – 278 с.
2. Євроклуби в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.euroclubs.org.ua/p/blog-page.html> (дата звернення: 28.06.2017).
3. Євроклуби в Україні: організація роботи та успішний досвід. Методичний посібник / За ред. Кендзьора П. І. – Львів : ЗУКЦ, 2008. – 56 с.
4. Кирпа А. В. Полікультурне виховання старшокласників у діяльності Євроклубу загальноосвітнього навчального закладу // дис. на здобуття канд. пед. наук: 13.00.07 / Кирпа Анна Володимирівна. Національна академія педагогічних наук України, Інститут проблем виховання. – Київ, 2017. – 272 с.
5. Книга вожатого / [упоряд. : А. О. Деркач, Г. П. Чубарова, Л. В. Яшуніна]. – Київ : Молодь, 1986. – 248 с.

6. Куц Л. Г. Клубы интернациональной дружбы как центры воспитания в опыте российской школы // Человек и образование. Народное образование. Педагогика, Психология. – 2010. – [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/v/kluby-internatsionalnoy-druzhby-kak-tsentry-vospitaniya-v-opyte-rossiyskoj-shkoly> (дата звернення: 28.06.2017)
7. Луценко С. М., Горон А. В., Каленик О. В. Особливості організації та діяльність Євроклубу в загальноосвітніх навчальних закладах/ Методичний посібник для педагогів-організаторів та координаторів євроклубів у загальноосвітніх навчальних закладах. – Суми, 2009. – 42 с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ndcsoippo.at.ua/_fr/0/__.pdf
8. Народное образование в СССР [Электронный ресурс]: [текст / под ред. М. А. Прокофьева и др.]. – М. : Просвещение, 1967. – Режим доступа: <http://www.detskiysad.ru/ped/narod.html> (дата звернення 28.06.2017).
9. Рябоконт Л. Євроклубы: новое измерение в образовании [Электронный ресурс]: статья /Людмила Рябоконт// День. – 2004. – № 203. – Режим доступа: <http://www.day.kiev.ua/ru/article/panorama-dnya/evrokluby-novoe-izmerenie-v-obrazovanii> (дата звернення: 28.06.2017)
10. Слостенин В. А. Педагогика: Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / В. А. Слостенин, И. Ф. Исаев, Е. Н. Шиянов; под ред. В. А. Слостенина. – М. : Издательский центр «Академия», 2002. – 576 с.
11. Українська мережа європейських клубів [Електронний ресурс]: текст // Європейський простір; Портал проєвропейського громадянського суспільства України. – Режим доступу: <http://eu.prostir.ua/in/39901.html> (дата звернення: 28.06.2017)
12. Шнекедорф З. К. Воспитание юных интернационалистов : Из опыта внеклассной работы: пособие для учителя / Зиновий Карлович Шнекедорф. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Просвещение, 1979. – 223 с.